

بررسی قراردادهای آتی از منظر شرعی

کد موضوعی: ۲۲۰
شماره مسلسل: ۱۲۳۲۰
فروردین ماه ۱۳۹۱

به نام خدا

فهرست مطالب

۱	چکیده
۱	مقدمه
۲	۱. آشنایی با معاملات آتی
۸	۲. بررسی فقهی قراردادهای آتی
۱۸	۳. بررسی دستورالعمل‌های اجرایی معاملات قراردادهای آتی کالا و سهام
۲۲	نتیجه‌گیری
۲۸	منابع و مآخذ

بررسی قراردادهای آتی از منظر شرعی

چکیده

قراردادهای آتی یکی از ابزارهای مشتقه می‌باشند که با توجه به ماهیت و جدید بودن نوع معامله‌ای که در آنها صورت می‌گیرد باید از نظر معیارهای شرع مقدس اسلام مورد بررسی قرار گیرند. پرسش اساسی اینجاست که آیا چنین عقودی با توجه به ضوابط معاملاتی اسلامی صحیح هستند یا خیر؟ به عبارت دیگر آیا می‌توان از این قراردادها استفاده کرد بدون اینکه منع شرعی برای آنها وجود داشته باشد؟ در این زمینه اندیشمندان جهان اسلام آرای مختلفی دارند عده‌ای به صورت کلی حکم به حرمت این قراردادها می‌دهند و عده‌ای دیگر سعی در تصحیح آنها دارند. این گزارش ضمن مطرح کردن دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان در مورد این اوراق، به بررسی و نقد دستورالعمل‌های اجرایی اوراق آتی می‌پردازد. به نظر می‌رسد این قراردادها در قالب «شرط و عهد» از نظر شرعی مشکلی نداشته باشند. البته در تدوین دستورالعمل‌های معاملات برخی ابهامات و اشکالات شرعی وجود دارد که می‌بایست مورد توجه قرار گیرد.

مقدمه

رشد و توسعه بازارهای مالی و افزایش روزافزون مبادلات مالی سبب شد تا ابزارهای مشتقه برای پاسخگویی به نیاز معامله‌گران ایجاد شوند. ابزار مشتقه^۱ مفهومی عام برای طیفی از ابزارهای قابل دادوستد در بورس یا فرابورس است که برپایه برخی دارایی‌های دیگر مانند کالا، اوراق بهادار و ارز پدید آمده؛ یا با آن دارایی‌ها گونه‌ای هم‌پیوندی داشته باشد. رشد و توسعه بازارهای مالی از یکسو و نگرانی تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان از ناپایداری و نوسان قیمت‌ها ازسوی دیگر سبب شد تا پیمان‌های آتی^۲ و سپس قراردادهای آتی^۳ به‌عنوان یکی از بارزترین نمونه‌های ابزارهای مشتقه جهت پوشش و کنترل ریسک تغییر قیمت‌ها و تضمین امنیت سرمایه‌گذاری در تولید و مصرف طراحی شوند. لازم به ذکر است که دادوستد کالا در بورس‌های کالایی به دو گونه اصلی

1. Derivative Instrument
2. Forward
3. Future

تعریف می‌شود:

الف) دادوستد نقدی که در آن تحویل آتی کالا هدف اصلی است،
 ب) دادوستد آتی که کارکرد اصلی آن کشف قیمت و فراهم آوردن امکان مدیریت خطر یا انتقال خطر برای تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان از طریق ریسک‌پوشانی^۱ است.
 البته در طول زمان این قراردادها طرفدارانی فراتر از پوشش‌دهندگان ریسک پیدا کرده است، به‌گونه‌ای که برخی از معامله‌گران با انگیزه‌های دیگری از قبیل آرابیتراژ یا سفته‌بازی^۲ وارد این معاملات می‌شوند تا جایی که طبق آمارهای موجود بیش از ۹۵ درصد قراردادهای آتی منجر به تحویل کالا نمی‌شوند.
 از بدو مواجهه کشورهای اسلامی با ادبیات این قراردادها، تردیدها در مورد شرعی بودن آنها بالا گرفت. در نتیجه این تردیدها اندیشمندان اسلامی (اعم از شیعه و اهل تسنن) درباره این قراردادها و به‌طور کلی ابزارهای مشتقه اظهارنظر کرده‌اند. هدف اصلی این گزارش بررسی دیدگاه‌ها و نظرات اندیشمندان اسلامی در مورد قراردادهای آتی است. لذا در بخش اول به آشنایی با قراردادهای آتی و مفاهیم مرتبط با آن پرداخته می‌شود، بخش دوم به بررسی شرعی بودن و صحت این قراردادها با توجه به آرای اندیشمندان اسلامی می‌پردازد و آخرین بخش نیز مقررات موجود در بورس کالا و بورس اوراق بهادار بررسی می‌شود.

۱. آشنایی با معاملات آتی

قرارداد آتی، توافقنامه‌ای مبتنی بر خرید یا فروش دارایی در زمان معین در آینده و با قیمت مشخص است.^۳ به‌عبارت دیگر قرارداد آتی قراردادی است که دارنده آن متعهد می‌شود دارایی موضوع قرارداد (کالا یا ارز یا اوراق بهادار) را در آینده خریداری کرده یا بفروشد. قراردادهای آتی به‌صورت استاندارد تعریف می‌شود، بدین معنی که کمیّت، کیفیت و خصوصیات فنی دارایی پایه و تاریخ و محل تحویل آن باید برطبق ضوابط بورس باشد. لازم به‌ذکر است پیمان‌های آتی تعریف مشابهی دارند، اما استاندارد نبوده و مذاکره طرفین کمیّت و کیفیت مبادله را مشخص می‌کند.^۴
 قدمت بازار قراردادهای آتی به قرون وسطی نسبت داده می‌شود، اما پیشینه معاملات نوین، این قراردادها به اوایل قرن هجدهم در شیکاگو باز می‌گردد. از آنجا که کمبود یا عرضه زیاد

1. Hedging
 2. Speculation

۳. هال، ۱۳۸۵: ۲۶.

۴. سلیمانی، ۱۳۸۹، ص ۳.

محصولات کشاورزی، موجب نوسان زیادی در قیمت‌ها می‌شود؛ تجار، بازرگانان و شرکت‌های کشاورزی به انعقاد پیمان‌های آتی^۱ با تحویل فیزیکی روی آوردند تا خود را از ریسک نوسان قیمت مصون دارند. پیمان‌های آتی در آن زمان، از ضوابط خاصی برخوردار بودند، اما طرفین معامله خود را ملزم به رعایت آن نمی‌دانستند همچنین، این پیمان‌ها نقدشوندگی اندکی داشتند، لذا وجود بورسی ضابطه‌مند که در آن معامله پیمان‌های آتی از ضمانت اجرایی برخوردار باشد، احساس می‌شد. در همین راستا، هیئت معاملات شیکاگو^۲ در سال ۱۸۴۷ برای گردهم آوردن کشاورزان و تجار تأسیس شد و مهمترین وظیفه آن استانداردسازی کمی و کیفی غلات مورد معامله بود و در همان سال‌های اولیه، قراردادهایی از نوع آتی^۳ ایجاد شد. (سال ۱۸۶۵). به سرعت، بورس‌بازان نیز به جمع معامله‌گران پیوستند، زیرا معامله قراردادهای آتی غلات بسیار جذاب‌تر از معامله خود غلات بود. معامله قراردادهای آتی ارز نیز در بورس کالای شیکاگو از سال ۱۹۷۲ آغاز شد. قراردادهای آتی مالی در اواخر دهه ۱۹۷۵ ظهور کردند.^۴ این قراردادهای امکان معامله بر روی ارزش آتی نرخ‌های بهره و نرخ ارز را فراهم می‌آورد.

در هنگام بررسی قراردادهای آتی توجه به تفاوت‌های این قراردادها با پیمان آتی (قراردادهای فوروارد) ضروری است. این دو قرارداد از جهاتی به یکدیگر شبیه‌اند اما وجوه اختلافی نیز در آنها دیده می‌شود. برای شناخت بهتر وجوه تفاوت ابتدا به شناخت مختصری از این معاملات می‌پردازیم و سپس تفاوت‌های اساسی این دو نوع معامله را برمی‌شماریم.

در قراردادهای فوروارد طرفی که قصد خرید دارد متعهد می‌شود که مقدار معینی از یک کالا را در تاریخ مشخص با قیمت تعیین شده و در مکان معلومی از فروشنده تحویل بگیرد. طرف مقابل که اراده فروش دارد نیز متعهد می‌شود که کالای مورد معامله را با همان خصوصیات به خریدار تحویل دهد. ویژگی‌ها و کیفیت دارایی مورد معامله به‌طور کامل توصیف و تبیین می‌شود. در این نوع قراردادها معامله در زمان حال انجام می‌شود و پرداخت ثمن و مثن به آینده موکول می‌شود اما همیشه بدین‌گونه نیست که لزوماً بین دو طرف معامله عقدی صورت گیرد، بلکه صرفاً بین دو طرف توافقی انجام می‌شود که در اثر آن به انجام معامله در آینده ملزم خواهند بود.

پیمان‌های آتی یا فوروارد غالباً در تاریخ سررسید با انجام معامله و تسلیم ثمن و مثن تسویه

۱. Forward در برخی از کتب و مقالات، قراردادهای فوروارد به اشتباه سلف ترجمه شده است لذا در اینجا گزارش از معادل پیمان آتی، برای این اصطلاح استفاده می‌نماییم. البته نباید پیمان آتی را با قرارداد آتی که معادل Future می‌باشد. خلط نمود (در ادامه گزارش تفاوت این دو مفهوم تبیین می‌شود).

2. Chicago Board of Trade (CBOT) بورس تجاری شیکاگو

3. Future

۴. در حال حاضر، قراردادهای آتی بر روی انواع مختلف شاخص‌ها، سهام و ارزها، از جمله پوند انگلیس، دلار کانادا، ین ژاپن، دلار استرالیا، پژو مکزیک، ریل برزیل، دلار نیوزلند، روبل روسیه و یورو خرید و فروش می‌شود.

می‌شوند. این خاصیت ناشی از اختصاصی بودن آنهاست که طرفین معامله براساس نیاز، یکدیگر را شناسایی کرده و واقعاً قصد فعالیت اقتصادی دارند. پیمان آتی معمولاً در بازار بورس انجام نمی‌شوند و غالباً ضمانت یا سپرده‌ای جهت حسن انجام تعهد از طرفین اخذ نمی‌شود و لذا همواره خطر نکول یکی از طرفین برای عمل به تعهد وجود دارد.

بنابراین معایب پیمان‌های آتی را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

۱. دو طرف برای انجام معامله باید یکدیگر را پیدا کنند در نتیجه باید برای هر فروشنده یک خریدار وجود داشته باشد تا این معامله انجام شود و دیگر افراد نمی‌توانند از این‌گونه قراردادها استفاده کنند. این مشکل با وجود مسئله زمان در مشکلات آتی باز هم حادتر می‌شود. به عنوان مثال یک سازنده فولاد به سختی می‌تواند خریدار فولاد برای ۶ ماه دیگر پیدا کند.

۲. این‌گونه قراردادها را به دلیل اختصاصی بودن نمی‌توان در بازار ثانویه به فروش رساند و به شخص ثالثی سپرد و حتماً باید خریدار و فروشنده اولی در هنگام سررسید قرارداد با یکدیگر معامله را انجام دهند.

۳. مهمترین نارسایی پیمان آتی وجود ریسک نکول در این قراردادهاست به طوری که هیچ تضمینی برای عمل به تعهدات دو طرف وجود ندارد.

با وجود مشکلات و نارسایی‌های پیمان آتی، قراردادهای جدیدی طراحی شد که مشکلات این نوع معاملات را برطرف می‌کرد. به نوعی می‌توان گفت که «قرارداد آتی یک قرارداد فوروارد (پیمان آتی) استاندارد شده است»^۱ که مقدار، تاریخ و شرایط تحویل آن در بازار بورس مشخص می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که قراردادهای فوروارد در زمان سررسید تسویه می‌شود اما تسویه معاملات آتی روزانه و به روش‌های زیر انجام می‌گیرد:

(الف) انجام یک معامله جبرانی،

(ب) تسویه حساب نقدی،

(ج) مبادله کالایی قبل از زمان سررسید،

(د) تحویل طبق قرارداد.

ذکر این نکته ضروری است که در قرارداد آتی ارائه وجه تضمین (وثیقه) الزامی است درحالی که پیمان آتی الزاماً چنین ودیعه‌ای را دربر نمی‌گیرد. همچنین در پیمان آتی، مبادله با توافق طرفین ترتیب داده می‌شود، اما در آتی‌ها، در حقیقت اتاق پایاپای بورس، مبادله را انجام می‌دهد. اتاق پایاپای نهادی است با شخصیت حقوقی مستقل از سازمان بورس و تنظیم‌گر بازار

دادوستد آتی کالا یا به عنوان زیرمجموعه‌ای از آن که وظیفه ثبت، ارزیابی، تطبیق قیمت، تضمین اجرا تا لحظه سررسید و ایفای نقش طرف مقابل هر قرارداد خرید یا فروش را برعهده دارد. یکی از مهمترین عواملی که قرارداد آتی استاندارد را از پیمان آتی متمایز می‌کند، عدم وجود ریسک نکول است که به واسطه اتاق پایاپای بورس انجام می‌شود. «از آنجا که اتاق پایاپای به لحاظ مالی مستحکم و مطمئن عمل می‌کند، لذا فروشندگان و خریداران قرارداد آتی‌ها هیچ‌گونه نگرانی نسبت به ریسک نکول نخواهند داشت»^۱.

اتاق پایاپای در بازارهای آتی دو نقش اساسی دارد:

۱. **ارتباط خریدار و فروشنده:** یکی از معایب قراردادهای فروراد این بود که دو طرف معامله باید یکدیگر را پیدا می‌کردند تا بتوانند با یکدیگر معامله کنند. در قراردادهای آتی این وظیفه را اتاق پایاپای برعهده دارد و خریدار و فروشنده را با یکدیگر ارتباط می‌دهند. در اتاق‌های تسویه یا پایاپای معمولاً کارگزاران بورس هستند که خریدار و فروشنده را به یکدیگر ارتباط می‌دهند و بر عملکرد آنها نظارت می‌کنند.

۲. **ضمانت انجام معامله:** اتاق پایاپای متعهد می‌شود که در سررسید، کالای ذکر شده در قرارداد را به خریدار (در صورت درخواست وی) تحویل دهد و از فروشنده (در صورت درخواست او) خریداری کند. اتاق، ریسک دو طرف را برعهده می‌گیرد و برای آنها اطمینان ایجاد می‌کند. این ایجاد اطمینان، خود ناشی از دو دلیل است:

الف) اتاق پایاپای معمولاً ذخایر زیادی دارد و از تجربه کافی در مورد شرایط بازار برخوردار است.

ب) آتی‌های فروش رفته با خریداری شده برابر است.^۲

در اینجا ضرورت دارد به بازیگران اصلی بازارهای اوراق مشتقه اشاره‌ای داشته باشیم: مانند سایر بازارهای مالی، هزاران معامله‌کننده و مؤسسه در بازارهای اوراق مشتقه به فعالیت مشغولند. یکی از مهمترین ذینفعان قراردادهای آتی تولیدکنندگان کالاها و خدمات می‌باشند. این افراد از طریق اتخاذ مواضع معاملاتی در بازارهای آتی ریسک مربوط به نوسانات قیمت کالاها و خدمات خود و دیگر ریسک‌ها را پوشش می‌دهند.

دسته دوم از بازیگران در بازارهای مشتقه، آربیتراژرها هستند. نکته اصلی در آربیتراژ این است که معامله‌گر از عدم توازن قیمت‌ها بین بازارهای مختلف بهره‌برداری می‌کند.^۳ آربیتراژرها

۱. فردریک میشکین، ۱۳۹۰، ص ۳۱۷.

۲. فردریک میشکین، ۱۳۹۰، ص ۳۱۷.

۳. مسعود درخشان، ۱۳۸۰، ص ۲۱۱.

قیمت‌های اوراق مشتقه را زیر نظر دارند و از تفاوت قیمت اوراق مشتقه یک‌سان در بازارهای گوناگون سود می‌جویند بدین ترتیب که دارایی را با قیمت معینی در یک بازار خریداری می‌کنند و همان دارایی را در بازار دیگری با قیمت بالاتری می‌فروشند. از زمانی که بازارهای مالی به وسیله شبکه‌های کامپیوتری به همدیگر وصل شده است و اطلاعات به سهولت در جریان است، فعالیت آربیتراژی کم‌رونق شده، چون فرصت‌های آربیتراژی از بین رفته است. افزون بر موارد پیشین، به‌جای اینکه ما فقط به تغییرات قیمت یک دارایی در بازارهای گوناگون بنگریم، آربیتراژیست‌ها می‌توانند همچنین از تفاوت قیمت محصولات گوناگون بازارهای مشتقه از جمله از تفاوت قیمت بین بازار آتی و آتی یا بازار قراردادهای آتی و حق اختیار معامله یا هر سه بازار با همدیگر منفعت کسب کنند.

دسته سوم بازیگران در بازار اوراق مشتقه، سفته‌بازان (سفته‌بازان) هستند. همان‌طور که از اسم آن پیداست، آنان فقط به بورس‌بازی می‌پردازند؛ به‌طور مثال اگر سفته‌باز انتظار داشته باشد ارزش یک دارایی در آینده کاهش یابد، به فروش ابزار مشتقه اقدام می‌کند. چنانچه پیش‌بینی وی درست باشد، از این محل سود خواهد برد و اگر قیمت بالا برود، وی ضرر خواهد کرد. سفته‌بازان خود را در بازار در معرض ریسک قرار می‌دهند و امیدوارند با قبول آن ریسک، سود کسب کنند.

با بیان پیشین، باید اظهار داشت که اگر اوراق بهادار مشتقه به‌صورت ابزاری برای پوشش ریسک به کار روند، بی‌شک مفید است. این اوراق از طریق برنامه‌ریزی بهتر امور تجاری، کاهش تغییرات ناگهانی در قیمت محصولات و کاهش هزینه‌ها، برای جامعه منفعت ایجاد می‌کند. بورس‌بازان، زمانی که تولیدکنندگان به دنبال کاهش ریسک باشند می‌توانند منفعت بیشتری کسب کنند. افزایش بیش از حد عملیات بورس‌بازی نه تنها به تولید کمی نمی‌کند، بلکه به بازار لطمه وارد می‌آورد و باعث سقوط بازارهای مالی و در نتیجه ایجاد بحران‌های مالی می‌شود. بررسی بحران‌های مالی نشان می‌دهد که در تمامی این بحران‌ها الگوی ثابتی وجود دارد؛ در ابتدا تغییر ناگهانی در قیمت‌ها باعث ایجاد فعالیت‌های گسترده بورس‌بازی می‌شود؛ سپس وضعیت هرج و مرج ایجاد و در پایان بدون اینکه چاره‌ای وجود داشته باشد، بازار سقوط می‌کند؛^۱ البته سفته‌بازی به‌رغم آثار مخرب، دارای فوایدی نیز هست که عبارتند از:

۱. به افزایش حجم مبادلات کمک می‌کند که این عمل خود دارای دو خاصیت عمده است:

- افزایش حجم مبادلات، هزینه‌های مبادلات را کاهش می‌دهد؛

- نقدینگی اوراق را افزایش می‌دهد و در نتیجه، بازارها عمیق‌تر شده و ریسک‌های اجرایی را

کاهش می‌دهد.

۲. پوشش‌دهندگان ریسک کسانی را دارند که ریسک را می‌پذیرند. با وجود این مسائل، مشکل است که بورس‌بازی را مفید دانست. البته تاکنون قوانین موجود در کشورهای مختلف نتوانسته است از عملیات بورس‌بازی جلوگیری کند. در پایان این بخش به مزایا و معایب استفاده از قرارداد آتی اشاره خواهیم داشت. به‌طور کلی حداقل ۵ مزیت برای این ابزارها بیان شده است.

۱. پوشش و کاهش ریسک: در معاملات آتی سرمایه‌گذاران می‌توانند از قرار گرفتن دارایی‌هایشان در معرض نوسانات قیمت بازار جلوگیری نمایند و با خرید و فروش به‌موقع قراردادهای آتی زیان خود را کاهش داده یا از آن جلوگیری کنند.

۲. اهرم مالی:^۱ «یکی از مزیت‌های مهم معامله در بازارهای آتی و اختیار معامله این است که چنین معاملاتی به معامله‌گر امکان انجام یک معامله بزرگ با مبلغ کمی سرمایه را می‌دهد به‌طوری که در این بازارها می‌توان با مبلغ معینی سرمایه، معاملات بیشتری نسبت به بازار سهام انجام داد. به‌عنوان مثال با پرداخت ۲۰ درصد مبلغ معامله سرمایه‌گذار می‌تواند اقدام به خرید و فروش سهم کرده و پس از مدتی با کارگزار خود تسویه کند».^۲ البته وجود اهرم یک چاقوی دولبه است و به همان میزان که ممکن است به افزایش سود بیانجامد. ممکن است به ضررهای جبران‌ناپذیر نیز ختم شود.

۳. هزینه اندک معاملات: مطالعات نشان داده است که معاملات آتی هزینه‌ای معادل یک‌دهم هزینه معاملات سهام را دارد و پایین‌ترین اختلاف بین قیمت خرید و فروش مربوط به این نوع معاملات است.

۴. استاندارد شدن قراردادها: کلیه قراردادهایی که در بورس معامله می‌شوند، باید استانداردهای لازم را دارا باشند. در کلیه بورس‌ها، بخشی به نام واحد پذیرش و استاندارد کالا فعالیت دارد که محصولات را از نظر کمیّت و کیفیت با استاندارد تعریف شده توسط بورس تطبیق می‌دهند. بنابراین محصولاتی که وارد بورس می‌شوند به قرارداد استاندارد تبدیل می‌شوند. این امر موجب شفافیت رویه‌های معاملاتی و کاهش احتمال نکول ظرفیت می‌شود.

۵. شفافیت قیمت: تقابل عرضه و تقاضا در بازار منجر به کشف قیمت می‌گردد از این رو به دلیل حجم بالای این‌گونه معاملات قیمت‌های عادلانه و شفاف از این بازار استخراج می‌گردد و نهایتاً این شرایط به نفع تولیدکننده و مصرف‌کننده خواهد بود.

در مقابل این مزایا این قراردادها معایبی نیز دارند که عمده آنها عبارتند از:

1. Leverage

۲. گزارش امکان‌سنجی راه‌اندازی بازار مشتق، ۱۳۸۸، ص ۲۰.

- این ابزارها با گذشت زمان به صورت بسیار پیچیده‌ای درآمده‌اند به گونه‌ای که محاسبه و تحلیل آنها کار بسیار مشکل و زمانبری است. این امر سبب می‌شود تا بنگاه‌ها و شرکت‌هایی که برای پوشش ریسک اقدام به استفاده از این ابزارها می‌نمایند در محاسبه سود و زیان خود دچار مشکل شوند.

- گرچه این ابزارها در ابتدا برای حذف ریسک قیمت ابداع شدند، اما در طول زمان، سفته‌بازی به پدیده غالب تبدیل شد تا آنجا که امروزه بیش از ۹۵ درصد معاملات با این انگیزه انجام می‌شود. حتی اگر دلایل موافقان پدیده سفته‌بازی را بپذیریم، ممکن است غلبه معاملات که به این انگیزه انجام می‌شود را پدیده‌ای منفی و در شرایطی خطرناک تلقی کنیم.^۱

- از دیگر معایب قراردادهای آتی ایجاد اثر روانی بر روی قیمت‌های واقعی است. به عبارت دیگر زمانی که استقبال از یک کالا و دارایی فزونی می‌یابد قراردادهای آتی با قیمت بالاتری نسبت به قیمت روز معامله می‌شود که انجام این معاملات به صورت پی‌درپی باعث بالا رفتن قیمت به صورت غیرواقعی و روانی می‌شود.

۲. بررسی فقهی قراردادهای آتی

در دیدگاه فقه اسلامی برای بررسی یک معامله یا یک نوع عقد شرعی جدید براساس اصالة الصحه و عموماً موجود مبنی بر صحیح بودن عقود به صورت ابتدایی^۲ اصل بر صحت معامله است مگر آنکه خلاف آن ثابت شود. خلاف این موضوع زمانی اثبات می‌گردد که معامله مورد نظر ضوابط اسلامی را زیر پا بگذارد و از خطوط قرمز اسلامی عبور کند. بنابراین برای بررسی صحت یک معامله باید به ضوابط معاملات اسلامی توجه کرد تا بتوان شرعی یا غیرشرعی بودن آن را تشخیص داد. در زیر، ضوابط کلی معاملات از دیدگاه اسلام و بررسی مطابقت قرارداد آتی با آنها می‌آید:

۲-۱. ضوابط کلی معاملات در اسلام

● ممنوعیت اکل مال به باطل

بنابر ظاهر آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ»^۳

۱. غلامعلی معصومی‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۴۸.

۲. الانصاری، ۱۳۵۰، ص ۳۴.

۳. نساء / ۲۹: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اموالتان را در میان خودتان به ناحق مخورید مگر اینکه دادوستدی با رضایت [طرفین] شما [انجام گرفته] باشد، ترجمه از رضایی.

تصرف در اموال مردم به وجه باطل ممنوع است، بنابراین هر نوع تجاوز، تقلب، غش، دزدی، رشوه، اخذ به زور و امثال آنها (که از نظر عرف و عقل، گرفتن مال از طریق آنها بلاوجه و باطل باشد) و هر نوع معامله (خرید و فروش، اجاره، صلح) بر اشیایی که منفعت عقلایی ندارند، معاملات بر ذمه‌ای که عقلاً توان پرداخت آنها وجود ندارد، از نظر اسلام همگی اکل مال به باطل، و حرام می‌باشند. در مقابل تصرف در مال دیگران با تجارت از روی تراضی، صحیح و حلال می‌باشد. طبق این قانون تمام معاملات مالی و انواع تجارت‌ها که در میان مردم رایج است، چنانچه از روی رضایت صورت گیرد، از نظر اسلام صحیح است.^۱

در مورد قراردادهای آتی نیز با توجه به این آیه عده‌ای انجام معاملات آتی را مصداق اکل مال به باطل دانسته و آن را حرام می‌دانند، زیرا یکی از دو طرف سودی را بدون جهت مشروع بیش از استحقاق خود مالک می‌گردد. اما در مقابل دیدگاه دیگری وجود دارد که معتقد است در صورتی که بازار حالتی عادی داشته باشد و روال قانونی خود را طی کند، قراردادهای آتی مصداق اکل مال به باطل نخواهند بود. مبنای استدلال این افراد این است که اگر وضعیت بازار عادی باشد و تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان براساس ضرورت‌های عقلایی از این قراردادها استفاده کنند، سودی که نصیب هر یک خواهد شد، از نظر عقلاً امری کاملاً مشروع و قانونی است و دلیلی ندارد که آن را اکل مال به باطل بدانیم.^۲

• ممنوعیت ربا

حرمت ربا تحقیقاً به استناد آیات قرآن کریم، روایات و اجماع فقها ثابت شده است و بلکه بعید نیست که حرمت آن از ضروریات دین باشد.^۳ بنابراین معامله‌ای که در آن ربا وجود داشته باشد باطل و مورد نهی خداوند تعالی و پیامبر (ص) است. ربا بر دو قسم است؛ ربای معاملی و ربای قرضی. ربای معاملی آن است که یکی از دو چیز مثل هم با زیاده عینی به مثل دیگر فروخته شود (مانند فروختن یک کیلو گندم به دو کیلو گرم آن)^۴ و اما ربای قرضی، آن مقدار اضافه‌ای است که طلبکار در هنگام قرض دادن با بدهکار شرط کند که علاوه بر مقدار اصلی قرض، به طلبکار بپردازد. با توجه به ماهیت قرارداد آتی این‌گونه قراردادها چون زیادتی در آنها ردوبدل نمی‌شود، مصداق ربای معاملی نخواهند بود. همچنین چون قرضی به‌ظاهر در آنها رخ نمی‌دهد از دایره ربای قرضی نیز خارج می‌شوند. تنها ایرادی که در حوزه ربای قرضی بر قراردادهای آتی وارد می‌شود، در

۱. موسویان، ۱۳۸۵، ص ۴۰.

۲. غلامعلی معصومی‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۲۴۰.

۳. امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹، تحریرالوسیله (کتاب البیع)، ص ۶۳۲.

۴. همان.

مورد ممنوعیت بیع دین به دین است که در بخش‌های بعد به آن اشاره خواهد شد، اما به‌طور خلاصه نظر خاصی درباره داخل شدن قرارداد آتی در عنوان ربا، مگر در بحث بیع دین به دین وجود ندارد و اندیشمندان اسلامی درباره آن اظهار نظر نکرده‌اند.

● ممنوعیت غرر

با توجه به نهی صریح پیامبر اکرم (ص) از غرر و معاملات غرری، هر معامله‌ای که در آن غرر وجود داشته باشد، شرعی نبوده و باطل است.^۱ مقصود از غرر در معاملات این است که برخی خصوصیات و جزئیات معامله برای طرفین معامله مجهول باشد و این جهالت سبب فریب خوردن و یا هر عامل دیگری که موجب متضرر شدن یکی از دو طرف می‌گردد، شود. در این صورت معامله باطل خواهد بود. یکی از مصادیق غرر در معاملات، مشخص نبودن مقدار و کیفیت عوضین است. در زمینه معاملات آتی نیز برخی بر این عقیده‌اند که قرارداد آتی مطابق با آنچه که در بورس‌ها اتفاق می‌افتد به نحوی است که معامله‌کنندگان از جهل طرف مقابل استفاده کرده و سود زیادی کسب می‌کنند. در نتیجه بنابر نظر این افراد قرارداد آتی مصداق معامله غرری است.^۲

برای بررسی معاملات آتی از این حیث باید به دو نکته توجه کرد: اول در مورد وجود شفافیت اطلاعات در کل بازار بورس است که این مهم یکی از فلسفه‌های اصلی ایجاد بورس می‌باشد. با وجود بورس‌ها معاملات تقریباً در شرایط اطلاعات کامل انجام شوند و هیچ‌یک از طرفین معامله به واسطه جهل در یکی از خصوصیات معامله متضرر نمی‌شود. بنابراین در بورس که قوانین آن متضمن شفافیت کامل اطلاعات و ارائه آن به دو طرف معامله است، این شبهه به‌صورت متعارف کمتر وارد خواهد بود. نکته دیگری که در این زمینه وجود دارد مربوط به قراردادهای آتی است که در این نوع قرارداد باید تمامی خصوصیات و شرایط آنچه که مورد معامله است ذکر شود تا مورد پذیرش بورس قرار گیرد. بنابراین شبهه غرر در این زمینه نیز مردود خواهد بود، چراکه برای غرری نبودن معامله لازم است که مقدار و کیفیت عوضین عرفاً معلوم باشد. آگاهان به قراردادهای آتی می‌دانند که تمامی خصوصیات عوضین بر روی قرارداد ثبت شده است و قیمت نیز با توافق طرفین هنگام انعقاد قرارداد معین می‌شود. بنابراین غرر در قراردادهای آتی منتفی است.^۳

● ممنوعیت قمار

قمار، پذیرش خطر به امید کسب منفعت در جایی است که این امید برپایه بخت، شانس و تصادف و

۱. رک: وسائل الشیعه، جلد ۱۷، ص ۴۴۸.

۲. صبری هارون، ۱۴۱۹ ق، ص ۱۵۶.

۳. غلامعلی معصومی‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۲۴۲.

اتفاقات غیرمطمئن استوار باشد. در قمار ریسک کردن به خودی خود ضرورت ندارد. در قمار هر طرف به تصور اینکه بخت و شانس با او یاری خواهد کرد و برنده خواهد شد، قمار می‌کند و اگر بداند برنده نخواهد شد، هرگز اقدام به آن نخواهد کرد. قرآن مجید ما را به صراحت از شرط‌بندی و قمار نهی فرموده است و این مطلب در آیات متعددی ذکر شده است که در آن به «المیسر» یاد شده است. خداوند متعال می‌فرماید: «یسئلونک عن الخمر و المیسر قل فیهما اثم کبیر و منافع للناس و اثمها اکبر من نفعهما»^۱، همچنین در آیه دیگری می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا انما الخمر و المیسر و الانصاب و الازلام رجس من عمل الشیطان فاجتنبوه لعلکم تفلحون»^۲

در باب اینکه آیا در قراردادهای آتی قماری صورت می‌گیرد یا خیر دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد برخی معتقد به شباهت کامل این قراردادها با قمارند، براساس دیدگاه آنها «به علت شباهت این نوع معاملات با معاملات قماری و بازنده بودن یک طرف و سود بردن طرف دیگر به همان اندازه، معامله قماری و باطل است»^۳.

در مقابل برخی دیگر آتی را دارای مشکل قمار نمی‌دانند، زیرا قمار به وسیله آن بستگی دارد یعنی اگر در یک بازی از آلات قمار استفاده شود آن قمار است و گرنه نیست و حکم دادن براساس شباهت در موضوع را همان قیاس باطل دانسته و می‌گویند: «آگاهان به مسائل فقهی می‌دانند که صرف تشابه، موجب یکسان بودن حکم نمی‌شود. این همان قیاسی است که بطلانش در مذهب حقه امامیه مسلم است»^۴.

باید توجه داشت که در فقه پویای شیعه نه صرف شباهت به یک عنوان باعث حرمت می‌شود و نه صرف باقی ماندن در عناوین موضوعات مورد ابتلای گذشته شبهه حرمت را رد می‌کند. در بحث قماری بودن قراردادهای آتی نیز می‌توان گفت که یکی از ملاکات قماری بودن یک عمل صدق عنوان عرفی آن است؛ بدین معنا که آنچه در نگاه اول از یک عمل در ذهن عقلا متبادر می‌شود قمار باشد. در همین راستا مشاهده می‌کنیم امروزه بسیاری از تحلیلگران بازارهای بورس از قرارداد آتی با عنوان قمار یاد می‌کنند. همچنین باید توجه داشت که برای به دست آوردن حکم شرعی در مورد قمار نباید تنها به آلات زمان قدیم رجوع کرد، بلکه شاید سیستم قراردادهای آتی نوعی آلت قمار تلقی شود که به نظر می‌رسد درخور بررسی باشد.

مباحث فوق به این مسئله می‌پردازد که آیا قرارداد آتی با معیارهای شارع مقدس همخوانی

۱. سوره بقره، آیه ۲۱۹.

۲. سوره مائده، آیه ۹۰.

۳. علی صالح‌آبادی، ۱۳۸۵، ص ۱۰۱.

۴. غلامعلی معصومی‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۲۳۹.

دارد یا خیر؟ اکنون سؤال اساسی اینجاست که آیا عبور از صافی اصول مطرح شده کافی است یا اینکه لزوماً یک قرارداد جدید در زمان حال نیز باید به شکل عقود موجود در زمان شارع در بیاید در این زمینه دو دیدگاه وجود دارد:

عده‌ای معتقدند یک قرارداد جدید که عرف عقلاً آن را بپذیرد و از صافی ضوابط عمومی معاملات اسلامی عبور کند؛ محکوم به صحت است البته این نوع تفکر در زمان حاضر طرفدار زیادی ندارد. اما در مقابل دسته دیگری از اندیشمندان اسلامی معتقدند که هر قرارداد جدیدی که قرار است مورد استفاده قرار گیرد باید حتماً در قالب یکی از عقود شرعی اسلامی تعریف گردد. اکثر اندیشمندان اسلامی (خصوصاً در مورد قراردادهای آتی) قائل به این دیدگاه هستند. تلاش‌های صورت گرفته توسط اندیشمندان مختلف سه نوع تحلیل را نتیجه داده است. به عبارت بهتر قراردادهای آتی را می‌توان در قالب سه نوع عقد شرعی تحلیل کرد که در ذیل به بررسی آنها می‌پردازیم:

۲-۲. بررسی قرارداد آتی در قالب بیع

بنابر نظر فقها بیع تعریف شرعی ندارد، بلکه همان ماهیت خرید و فروش است که عرف آن را می‌شناسد. بنابراین بیع حقیقت شرعی ندارد^۱ و در نتیجه برای فهمیدن معنای آن باید به عرف مراجعه کرد. اگر قیدی در آن معتبر شمرده شده، آن را نیز باید در نظر گرفت وگرنه در مواردی که شرع ساکت است و ما در صدق بیع شک می‌کنیم، مرجع فهم، عرفی خواهد بود.^۲ بیع از نظر مدت‌دار بودن ثمن یا مئمن به چهار نوع تقسیم می‌شود:

۱. **بیع نقدی:** همان خرید و فروش نقدی است که در آن ثمن و مئمن هر دو به صورت نقدی پرداخت می‌شوند و در این صورت بعد از انعقاد بیع هریک از عوضین به دیگری منتقل می‌شود و این نوع بیع قدر متیقن احل‌الله بیع است و منع شرعی ندارد و ذمه هریک از متعاقدين با تحویل عوض، فراغت می‌یابد.

۲. **بیع سلف:** عبارت است از خرید کلی مدت‌دار در مقابل ثمن نقد (برعکس نسیه) و به آن سلم نیز گفته می‌شود.^۳ در این حالت ثمن به صورت نقدی پرداخت می‌گردد اما مئمن به صورت مؤجل و دارای مدت تحویل داده می‌شود و ذمه فروشنده در طول این مدت بری نخواهد بود. به نظر اغلب فقها در این نوع بیع، ثمن باید هنگام عقد بیع به بایع تأدیه گردد. به عبارت دیگر شرط لازم و شرط

۱. النجفی، جواهرالکلام، ج ۲۲، ص ۲۰۴.

۲. معصومی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۶۳.

۳. الامام الخمينی، ۱۳۸۸، ص ۶۱۶.

صحت بیع را تسلیم ثمن، هنگام عقد قرارداد می‌دانند.

۳. **بیع نسبی:** در معامله نسبیه ثمن مدت‌دار است و مثن به صورت نقدی توسط خریدار دریافت می‌شود. به عبارت دیگر بیع نسبیه آن است که ثمن، کلی (در ذمه) و مؤجل باشد.

۴. **بیع کالی به کالی:** دین از نظر لغوی به معنای چیزی است که دارای مدت باشد: همچنین دین به معنای گذاشتن مالی در اختیار دیگری برای مدتی معلوم است و یا تعهدی است برعهده شخصی برای انجام دادن کار یا خودداری از آن و یا پرداخت مالی. در اصطلاح حقوقی به تعهدی که برعهده شخصی به نفع دیگری وجود دارد از حیث انتساب به بستانکار، طلب و از جهت نسبی که با بدهکار دارد بدهی گویند.^۱ بیع کالی به کالی بیعی است که ثمن و مثن کلی فی‌الذمه باشد و برای تسلیم مبیع و ثمن موعدی مقرر شده باشد و در زمان عقد بیع هیچ چیز دیگری رد و بدل نشود.

- شیخ طوسی در النهایه در احکام بیع سلف و بیع دیون، بیع دین به دین را جایز ولی مکروه دانسته است.^۲

- ابن‌ادریس در السرائر پس از تقسیم دین به حال و مؤجل می‌گوید اگر دین مؤجل باشد، فروش آن به اجماع جایز نیست، ولی اگر حال باشد فروش آن در مقابل دین دیگری جایز است. محقق حلی در کتاب شرایع الاسلام در باب دین می‌فرماید: بیع دین به حال، خواه بر مدیون و غیرمدیون جایز است و تفاوتی ندارد که ثمن آن نقد باشد یا اینکه به جای آن از دین دیگری که حال باشد استفاده شود. ولی اگر ثمن مؤجل و مدت‌دار باشد برخی گفته‌اند باطل است.^۳

- علامه حلی در تذکره در باب بیع دین به دین، با استناد به روایتی از امام صادق (ع) به نقل از رسول الله «لایباع الدین بالدین» آن را جایز ندانسته، اما فروش دین به نسبیه را مکروه می‌داند.^۴

- شهید اول در الدروس می‌فرماید: اگر دین مؤجل باشد بیع آن به طور کلی جایز نیست و در لمعه می‌فرماید: بیع دین، خواه حال باشد یا مؤجل، در مقابل دیگری که حال باشد جایز است ولی در برابر دینی که مؤجل و مدت‌دار باشد جایز نیست.^۵

یکی از انواع بیع کالی به کالی، بیع دین به دین می‌باشد که شناخت آن به بررسی بهتر قراردادهای آتی کمک می‌کند در این نوع بیع آنچه در ذمه دو طرف قرار می‌گیرد یک نوع دین است. اما بنابر فتوای مشهور فقها این نوع بیع مطلقاً جایز نیست. البته در تفسیر آن اختلاف است که آیا

۱. لنگرودی، ص ۳۱۶.

۲. ابوجعفر محمدبن حسن الطوسی، ۱۴۰۰ ق، ص ۳۹۷.

۳. محمد ابن‌ادریس، ۱۳۶۸، ص ۲۰۶.

۴. جلال‌الدین حسن الحلی، ۱۴۰۰، ص ۵۴۷.

۵. الشهید الاول، ۱۳۷۲، ص ۳۶۶.

مختص دین قبل از عقد می‌شود یا اینکه اعم از دین قبل از عقد و دین بالقعد است. در مورد دین قبل از عقد اختلافی نیست که معامل آن باطل است و تفاوتی ندارد که أجل دین هنگام معامله رسیده باشد یا خیر و اما اگر دو طرف دین مؤجل بالعقد باشد طبق نظر مشهور معامله باطل است؛ ولی اگر ثمن و مئمن دین حال باشند معامله صحیح است. دلیل بطلان بیع دین به دین روایت منقول از پیامبر اسلام (ص) است که فرموده‌اند: لا بیع الدین بالدین. البته معامله دین به دین به صورت عام ممنوع نیست؛ بلکه بیع آن باطل است؛ به همین جهت می‌توان دین با دین را مصالحه کرد.

قرارداد آتی را می‌توان در قالب بیع با ثمن و مئمن مؤجل انجام داد که شباهت زیادی به بیع کالی به کالی دارد. نظر اندیشمندان در این زمینه مختلف است که در ذیل به تعدادی از آنان اشاره می‌کنیم:

براساس دیدگاه برخی از اندیشمندان یک قاعده اصلی در اسلام وجود دارد و آن این است که ثمن و مئمن نمی‌توانند هر دو مؤجل باشند. بنابراین پیمان آتی و قرارداد آتی در شریعت اسلامی معتبر نیستند.^۱ تا جایی که معتقدند که قراردادهای آتی مدرن مورد نهی صریح پیامبر اسلام (ص) است.^۲ عمده اشکال در این نوع قرارداد، شمول عنوان معامله کالی به کالی یا دین به دین بر آن است؛ اما در مقابل، دیدگاه دیگری وجود دارد که بر استدلال‌های وارد شده درباره قرار گرفتن قراردادهای آتی تحت عنوان بیع کالی به کالی و دین به دین خدشه وارد می‌کند. عمده تکیه این استدلال‌ها بر مباحث روایی و حدیثی می‌باشد که در این مجال امکان پرداختن به آن وجود ندارد (برای مطالعه در این زمینه ر.ک به معصومی‌نیا، ۱۳۸۸: ۱۱۸ و ۲۳۳).

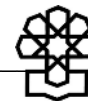
باید توجه داشت که آنچه این گروه از فقها در رد آن استدلال نموده‌اند، مورد اجماع علمای عامه است و بنابراین مناسب است برای جلوگیری از خدشه‌دار شدن اجماع، این قراردادها در سایر قالب‌های مطرح شده در قراردادهای اسلامی (غیر از بیع) تصحیح شود.

۲-۳. بررسی قرارداد آتی در قالب عقد صلح

در صورتی‌که نتوان قرارداد آتی را در قالب بیع تصحیح کرد باید دید که آیا می‌توان این قرارداد را در قالب عقود دیگر اسلامی تصحیح کرد یا خیر؟ از دیگر عقود که می‌توان قرارداد آتی را در قالب آن نام برد می‌توان به عقد صلح اشاره کرد. عقد صلح عبارت است از «تراضی و تسالم (رضایت و سازش طرفین) بر چیزی؛ از قبیل تملیک عین یا منفعت یا ساقط نمودن دین یا حق و غیر اینها و

۱. علی صالح‌آبادی، ۱۳۸۵، ص ۸۳.

۲. فهیم‌خان، ۱۳۸۶، ص ۴۶.

شرط نیست که مسبوق به نزاع باشد»^۱. صلح یک عقد شرعی مستقل است و فرع عقد دیگری نیست. و آیات و روایاتی در این زمینه وجود دارد که در زیر به آنها اشاره می‌شود:

- و الصلح خیر،^۲

- فاتقوا الله و اصلحوا ذات بینکم،^۳

- روایت نبوی: الصلح جایز بین المسلمین.^۴

و از آنجایی که صلح فرع عقد دیگری از جمله بیع نیست، در نتیجه بنا بر فتوی مشهور فقها صلح دین به دین از دایره شمول بیع دین به دین خارج بوده و جایز است. حضرت امام خمینی (ره) در تحریرالوسیله می‌فرماید: «معامله دین به دین که در قالب عقد بیع منهی می‌باشد، در چارچوب و قالب عقد صلح، شرعی و صحیح است»^۵. و وقتی صلح دین به دین به‌طور مطلق جایز شد، صلح کالی به کالی مسلماً بدون مانع خواهد بود. براساس این قراردادها، معامله در زمان حاضر انجام خواهد شد و نیازی به تعهد به بیع در آینده نخواهد بود.^۶ لذا قرارداد معاملات آتی را به‌عنوان عقد صلح می‌توان این‌گونه بیان کرد: قرارداد معاملات آتی عبارت است از اسنادی که به‌موجب این اسناد طرفین معامله مصالحه می‌کنند که یکی از آنها بر ذمه گیرد تا عوضی را در مقابل متاعی به تملک شخص اول درآورد.

آنچه در بالا آمد با این فرض مشهور فقها بود که صلح عقد مستقلی است اما عده‌ای نیز صلح را عقد مستقلی نمی‌دانند و آن را تحت عنوان بیع به حساب می‌آورند در این صورت صلح دین به دین نوعی بیع دین به دین خواهد بود که حرام است.^۷

در این زمینه استفتائی از مراجع عظام تقلید صورت گرفته است که صحت معامله صلح کالی به کالی مورد سؤال قرار می‌گیرد پاسخ مراجع به این شرح است که حضرات آیات خامنه‌ای، بهجت، صافی گلپایگانی، نوری همدانی، فاضل لنکرانی، موسوی اردبیلی رأی به صحت این معاملات داده‌اند اما آیت‌الله سیستانی این نوع معاملات را محل اشکال می‌داند.^۸

کمیته فقهی بورس نیز انجام معاملات آتی در قالب صلح را جایز می‌داند. در این حالت قرارداد آتی بدین شرح منعقد می‌شود: «فروشنده براساس قرارداد صلح، مقدار معینی از دارایی مشخص را در مقابل

۱. تحریرالوسیله، کتاب صلح، ص ۶۳۷.

۲. سوره نساء، آیه ۱۲۸.

۳. سوره انفال، آیه ۱.

۴. الحرّ العاملی، محمدبن حسن، وسایل‌الشیعه، ج ۱۸، ص ۴۳۳.

۵. همان، ص ۶۳۹.

۶. غلامعلی معصومی‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۲۴۹.

۷. میرزای قمی، ۱۴۱۳، ص ۱۲۶.

۸. نامه شماره ۸۴/۱۰۰/۱۱۹۳۴ مورخ ۸۴/۶/۲۴ از سازمان [وقت] کارگزاران بورس فلزات تهران به مراجع عظام تقلید.

قیمتی معین به دیگری صلح می‌کند و متعهد می‌شود آن دارایی را با آن مشخصات در سررسید تحویل دهد و طرف دیگر نیز متعهد می‌شود قیمت آن را طبق قرارداد بپردازد، طرفین به صورت شرط ضمن عقد صلح، متعهد می‌شوند مبلغی را به عنوان وجه الضمان نزد کارگزار بورس بگذارند.^۱ اما باید توجه داشت که براساس قاعده «العقود تابعه للقمود» صرف تغییر نام ماهیت عقد را تغییر نخواهد داد و طراحان ابزارهای مالی شرعی همواره باید به این نکته توجه داشته باشند که فقط سازگاری یک ابزار مالی با احکام شرعی کافی نیست، بلکه باید سهولت در اجرا را هم در نظر گرفت.^۲ بنابراین به دلیل آشنایی کمتر معامله‌گران با عقد صلح استفاده از قراردادهای آتی در قالب این عقد کمتر توصیه شده است.

۲-۴. بررسی قرارداد آتی در قالب شرط و عهد

در این حالت می‌توان قرارداد آتی را در قالب شرط ابتدایی برای تعهد خریدار به خرید میبوع و پرداخت ثمن و تعهد فروشنده به فروش آن در مدت معین بررسی کرد. در این صورت بیعی صورت نمی‌گیرد بلکه دو طرف تعهد می‌کنند که در آینده و در زمان معلوم با یکدیگر معامله بیع انجام دهند. البته نکته درخور توجه اینجاست که در باب الزام آور بودن شرط ابتدایی بین فقها اختلاف است به گونه‌ای که عده‌ای می‌گویند شرط ابتدایی الزام آور نیست و اگر فردی به این شرط عمل نکند صرفاً یک عمل مذموم اخلاقی انجام داده است در حالی که دسته دوم قائل به الزام آور بودن آن هستند و عمل به شرط ابتدایی را بر ذمه فردی که شرط را پذیرفته است می‌دانند. البته می‌توان برای این دو تعهدی که در مقابل یکدیگر به وجود آمده‌اند عقد مستقل و جدیدی ایجاد نمود و چون با دو التزام مواجه هستیم [می‌توانیم] مورد را مصداق یک عقد جدید بدانیم که تعهد در برابر تعهد دیگر قرار گرفته است. این عقد در زمان تشریح به این صورت وجود نداشته است؛ ضوابط عمومی معتبر در عقود هم در اینجا وجود دارد؛ دو طرف با رضایت به تعهد تن می‌دهند؛ اکل مال به باطل وجود ندارد؛ شرط زیاده‌ای نیز در کار نیست؛ بنابراین ربا منتفی است، از آنجا که تمامی مشخصات معین است. غرر هم در کار نیست و از آنجا که اصل در عقود لزوم است عمل به مفاد آن بر هر دو طرف واجب است.^۳

۱. مصوبات کمیته تخصصی فقهی، ۱۳۸۶، ص ۱۷.

۲. غلامعلی معصومی‌نیا، ۱۳۸۸: ۲۴۹.

۳. همان، ص ۲۵۰.

۴. البته باید توجه داشت که اصل در عقود لزوم است اما در مورد عهد و شرط این سؤال مطرح می‌شود که آیا در عهد نیز عمل به مفاد برعهده دو طرف لازم است یا خیر؟ البته در این زمینه این توجه وجود دارد که قرارداد آتی، عقدی است که یکی از اجزای آن عهد و شرط بوده و فراتر از عهد و شرط ابتدایی قرار دارد. در عین حال این نکته حائز توجه است که آیا تنجر شرط ضمن عهد که در قرارداد آتی صورت می‌گیرد همانند شرط ضمن عقد می‌باشد یا خیر؟ که این مسئله قابل مطالعه و تحقیق می‌باشد.

در پایان لازم به ذکر است که شورای فقهی بورس نیز قرارداد آتی را در قالب شرط و عهد می‌پذیرد و براساس مصوبه شورای فقهی در قرارداد آتی در قالب شرط و عهد «فروشنده براساس قرارداد، متعهد می‌شود در سررسید معین مقدار معینی از دارایی مشخص را به قیمتی که الان تعیین می‌کنند، بفروشد در مقابل، طرف دیگر قرارداد متعهد می‌شود آن دارایی را با آن مشخصات خریداری کند و برای جلوگیری از امتناع طرفین از انجام قرارداد، طرفین به صورت شرط ضمن عقد متعهد می‌شوند مبلغی را به عنوان وجه الضمان نزد کارگزار بورس بگذارند.^۱

۲-۵. قراردادهای آتی شاخص سهام

آنچه تاکنون به بررسی آن پرداخته شد قراردادهای آتی یکسان و استاندارد شده مبتنی بر کالا بود. با توجه به اینکه اخباری مبنی بر انتشار قراردادهای آتی شاخص در بورس اوراق بهادار منتشر شده^۲ و گویا اقدامات عملی نیز در این زمینه انجام شده است، در این بخش به بررسی این اوراق می‌پردازیم. چیزی که قرارداد آتی شاخص سهام را از قرارداد آتی متمایز می‌کند مبتنی بودن آن بر شاخص سهام است (برخلاف قرارداد آتی کالایی که از یک کالا مشتق شده است). در مباحث پیشین به مسائلی که در مورد این دو نوع قرارداد مشترک است پرداخته شد؛ اما در این مبحث به بررسی فقهی قرارداد آتی شاخص سهام می‌پردازیم:

شاخص سهام برآیند وضع کلی بازار است و حرکت قیمت سهام در بازار را به صورت کمی نشان می‌دهد. اگر حرکت کلی بازار مثبت باشد شاخص مثبت و در غیر این صورت منفی خواهد بود. قرارداد آتی شاخص سهام قراردادی است که خریدار و فروشنده متعهد می‌شوند که تعداد واحد معینی از شاخص را در قیمت مشخص و در تاریخ معینی با یکدیگر معامله کنند. درباره حکم شرعی قرارداد آتی شاخص سهام، اندیشمندان اسلامی نظرات مختلفی دارند، اما همگی بر غیرشرعی بودن آن اتفاق نظر دارند:

۱. شیخ محمد القری می‌گوید: قراردادهای آتی شاخص سهام مشابه قمار است و روشن است که قماربازی محرک اساسی این معامله است.^۳

۲. علی محی‌الدین قره‌داغی نیز این نوع قراردادها را قمار دانسته و جایز نمی‌داند.^۴

۳. برخی دیگر نیز با سه دلیل صحت این قراردادها را رد می‌کنند:

الف) عدم قدرت بر تسلیم مورد معامله موجب غرری بودن معامله می‌شود؛ در قرارداد آتی

۱. مصوبات کمیته تخصصی فقهی، ۱۳۸۶، ص ۱۷.

۲. مصاحبه مدیر تحقیق و توسعه بورس اوراق بهادار تهران به نقل از سایت شرکت بورس www.tse.ir/newspage.aspx?nid=10373

۳. مجمع الفقه الاسلامی، العدد السادس، ص ۱۴۲۶.

۴. همان، العدد السابع، ص ۱۷۷.

شاخص سهام، شاخص قابلیت تحویل فیزیکی ندارد و در زمره معاملات غرری دسته‌بندی می‌شود. (ب) حکم اکل مال به باطل در اینجا مصداق می‌یابد، زیرا صرفاً معامله با پیش‌بینی وضع آینده صورت می‌گیرد و هرکدام از طرفین که پیش‌بینی درستی از وضع آینده ارائه دهد در این صورت برنده شده است و طرف دیگر بازنده خواهد بود، لذا کسی که پیش‌بینی وی غلط باشد باید زیان ناشی از غلط بودن پیش‌بینی را به طرف دیگر پرداخت کند و این مصداق اکل مال به باطل است و دارا شدن بلاجهت و غیرعادلانه و نامشروع است.

(ج) به علت شباهت این نوع معاملات با معاملات قماری و بازنده بودن یک طرف و سود بردن طرف دیگر به همان اندازه و عدم توجه به دارایی پایه (دارایی موهومی که مالیت ندارد)، معامله قماری و باطل است.^۱

۴. از طرفی عده‌ای دیگر معتقدند که صرف مشابهت با قمار موجب حرمت و بطلان یک معامله نمی‌شود، زیرا با استفاده از همان قیاس منهی در فقه شیعی است، اما آنها دلیل بطلان چنین معاملاتی را عدم تأدیه ۱۰۰ درصد موارد این قراردادها با آگاهی کامل خریداران و فروشندگان نسبت به این موضوع و در نتیجه جنبه صوری پیدا کردن آن می‌دانند و بیان می‌نمایند که در نتیجه صوری شدن معامله ارکان آن دچار اختلال می‌شود و طرفین به امری اقدام می‌کنند که قصد آن را ندارند و تنها هدف آنان این است که با دادن مابه‌التفاوت قیمت‌ها معامله را تسویه کنند.^۲ در این بخش، هدف اصلی صرفاً طرح موضوع در مورد قراردادهای آتی شاخص بوده و هر چند در این زمینه انتقادات جدی - مشابه آنچه در بالا ذکر شد - وجود دارد؛ اما جهت اظهارنظر قطعی و دقیق در این زمینه انجام مطالعات بیشتر ضروری است.

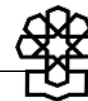
۳. بررسی دستورالعمل‌های اجرایی معاملات قراردادهای آتی کالا و سهام

پس از تصویب قانون جدید بازار سرمایه در سال ۱۳۸۴ امکان معرفی ابزارهای جدید در بازار سرمایه کشور فراهم شد. در این راستا، دستورالعمل اجرایی معاملات قراردادهای آتی در اسفندماه ۱۳۸۶ (اصلاح بخش‌هایی در آذرماه ۱۳۸۸) و دستورالعمل معاملات قرارداد آتی سهام در تیرماه ۱۳۸۹ به تصویب هیئت مدیره سازمان بورس رسید.

دستورالعمل‌های اجرایی معاملات آتی رویه اجرایی معاملات قراردادهای آتی را مشخص می‌کنند. لذا تطابق این دستورالعمل‌ها با شرع مقدس اسلام و همچنین توجه به مسائل مرتبط به

۱. علی صالح‌آبادی، ۱۳۸۵، ص ۱۰۱.

۲. غلامعلی معصومی‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۲۵۸.

شرع هم در سطوح اجرایی و هم در سطوح عملیاتی که مخاطب آن مردم هستند ضروری به نظر می‌رسد. در ادامه این دستورالعمل‌ها را از منظر شرعی بررسی می‌نماییم (در پیوست گزارش به ساختار کلی این دو دستورالعمل اشاره شده است).

لازم به یادآوری است که در بررسی شرعی، هر دو دستورالعمل مورد توجه قرار گرفته‌اند. هر دو دستورالعمل قرارداد آتی کالا و سهام از این جهت که حداقل براساس مبانی دینی و اسلامی طراحی شده‌اند درخور تقدیرند. همچنین برخی از مواد این دستورالعمل‌ها بر شفافیت اطلاعات و کاهش غرری بودن معاملات تأکید می‌کند. در ادامه به دو ماده که در آن به کاهش غرر توجه شده، اشاره می‌شود:

در ماده (۲۲) دستورالعمل آتی کالا داریم: «در صورت وجود اطلاعات یا وقوع شرایط اضطراری که تأثیر با اهمیتی بر قیمت قرارداد آتی و یا تصمیم سرمایه‌گذاران دارد کمیته آتی می‌تواند معاملات را، حداکثر به مدت یک جلسه معاملاتی متوقف نموده و موضوع را جهت رفع موارد توقف پیگیری نماید». همچنین طبق ماده (۲۶) دستورالعمل قرارداد آتی سهام در صورت به‌وجود آمدن ظن دستکاری قیمت سازمان یا رئیس بورس می‌تواند فعالیت نماد معاملاتی خاطی را متوقف کند. که در این ماده نیز تلاش برای جلوگیری از دستکاری قیمت و ایجاد حساب در بازار و فریب مشتریان صورت گرفته است.

برخلاف نکات مثبت موجود ایراداتی نیز بر این دستورالعمل‌ها وارد است، از جمله ایرادات موجود می‌توان موارد زیر را برشمرد:

۱. کمیته فقهی بورس پس از انجام مباحث فراوان انجام معاملات آتی را در قالب دو نوع عقد صحیح دانست اولاً صلح دین به دین و ثانیاً انجام دو تعهد برای خرید و فروش در آینده که در حالت دوم عقدی در زمان حال صورت نمی‌گیرد، بلکه دو طرف تعهد می‌دهند تا در آینده کالای موضوع قرارداد را با یکدیگر خرید و فروش نمایند. هر دو دستورالعمل قراردادهای آتی مبتنی بر روش دوم است. یعنی قرارداد آتی در قالب دو تعهد برای خرید و فروش در آینده انجام می‌شود. در این‌گونه قرارداد در ابتدا هیچ نوع عقدی صورت نمی‌گیرد، لذا دریافت وجه تضمین به‌عنوان شرط ضمن عقد بی‌معناست، زیرا شرط ضمن عقد زمانی ممکن است که عقدی در میان باشد و اگر عقدی نباشد نمی‌توان شرط ضمن عقد، تعیین کرد. در قسمت تعاریف دستورالعمل اجرایی معاملات قراردادهای آتی در تعریف وجه تضمین آمده است: «وجهی است که در قالب شرط ضمن عقد از مشتریان دریافت می‌گردد». همچنین در بند «۴۱» ماده (۱) در دستورالعمل معاملات قرارداد آتی در تعریف قرارداد آتی آمده است: «برای جلوگیری از امتناع طرفین از عمل به تعهدات قرارداد، طرفین به‌صورت شرط ضمن عقد متعهد می‌شوند مبلغی را به‌عنوان وجه تضمین طبق ضوابط این دستورالعمل نزد کارگزار یا اتاق پایاپای بگذارند» و حال آنکه آنچه در مورد آتی‌ها مطرح می‌باشد

وقوع شرط ضمن عهد است نه عقد.

۲. در قراردادهای آتی متعارف دنیا از دو طرف وجه تضمین دریافت می‌شود و با تغییر در قیمت دارایی پایه، تفاوت آن از حساب کسی که ضرر کرده برداشته می‌شود و به حساب طرف مقابل ریخته می‌شود. این عمل به صورت روزانه تا آخرین روز معاملاتی انجام می‌گیرد. اما این عمل از منظر اسلامی هیچ‌گونه جاهت شرعی ندارد و کمیته محترم فقهی بورس نیز آن را تأیید نکرده است. تنها پذیرفته است که این عملیات به صورت حسابداری و عددی انجام گیرد و وجوه تضمین هیچ‌یک از دو طرف تا آخرین روز معاملاتی هیچ تغییری نکند.^۱ چراکه دو طرف غیر از تعهدی که نسبت به یکدیگر دارند در مقابل هم هیچ وظیفه دیگری ندارند. اما در دستورالعمل اجرایی معاملات آتی کالا و همچنین آتی سهام این تغییر روزانه حساب‌ها مانند بورس‌های دیگر انجام می‌گیرد به گونه‌ای که در بند «۱» ماده (۳۱) دستورالعمل آتی کالا درباره وظیفه اتاق پایاپای آمده است: «در مورد موقعیت‌های تعهدی

۱. به دلیل ابهام موجود در مذاکرات کمیته فقهی، مشروح مذاکرات جلسه هفتم کمیته تخصصی فقهی بورس (۱۳۸۴)، در این قسمت عیناً آورده می‌شود:

هادوی تهرانی: اصل معامله و قرار دادن مبلغی از طرفین به عنوان وجه‌الضمان هیچ مشکلی ندارد. اینکه این وجه‌الضمان تابع بازار باشد که همیشه یک درصدی از قیمت بازاری کالا را داشته باشد، مشکلی ندارد.

موسویان: کارشناسان می‌گویند نقل و انتقال ملکیت را به عنوان شرطی در ضمن آن قرارداد آتی قرار دهیم. گاهی یک مطلب فی‌نفسه اشکال دارد مثل اینکه به شخصی بگویم که هر هفته باید یک سبد میوه به خانه ما تحویل دهی، که مصداق اکل مال به باطل می‌باشد. اما اگر قراردادی را با طرفی بستم و جنسی را به قیمتی فروختم و بعد گفتم که شما متعهد هستید به عنوان شرط ضمن عقد تا سه ماه یک سبد میوه برای من بیاورید این عمل به عنوان شرطی در ضمن یک قرارداد، وجه پیدا می‌کند. در اینجا هم می‌توان گفت که قرارداد آتی که تعهد در برابر تعهد به فروش و گذاشتن وجه التزام بپیکر قرارداد را تشکیل می‌دهد و یکی از شرایط آن عقد که با هم به توافق رسیده‌اند که اگر قیمت بالا و پایین رفت، نقل و انتقال ملک به یکدیگر صورت بگیرد.

هادوی تهرانی: ... بحث در اینجا است که این نوع تعهد دادن از مصادیق اکل مال به باطل می‌شود.

کارشناس: فرض کنیم دوره قرارداد را به یک روز برسانیم. آیا از نظر شرعی مشکل دارد؟

هادوی تهرانی: خیر.

کارشناس: حالا فرض کنیم بتوانیم راه‌حلی را پیدا کنیم که مارجین را از نقد تبدیل کنیم به ضمانت‌نامه و اصلاً پولی مبادله نشود تا زمانی که شخص بخواهد قراردادش را منتقل کند به دیگری. آیا مشکل بدین صورت حل می‌شود یا خیر؟

هادوی تهرانی: این راه‌حل، مانند راه‌حل آقای موسویان می‌باشد بدین صورت که مارجین حقیقی را دست نخورده نگه دارد. این ارقام که تغییر می‌کند به صورت حسابداری می‌باشد. که معنایش این است که اگر خواستی از این معامله خارج شوی، این حساب، حساب سود و زیان تو می‌باشد. یعنی به تعبیر فقهی سود و زیان تقدیری می‌باشد و نه سود و زیان فعلی و واقعی.

مصباحی مقدم: اگر به صورت حسابداری باشد، و مبلغ ضمانت وی از حد نصاب پایین‌تر آمد، آیا نباید مابه‌التفاوت را جبران کند و حسابش را به حد نصاب اولیه برساند؟

موسویان: شما باید بر طبق تعهد همیشه ۵ درصد ارزش دارایی این حساب را حفظ کنید. منتها در مالکیت خودتان، یعنی هر طرف موظف است همیشه این درصد را در حساب خودش داشته باشد و حسابداری بدین صورت است که کارگزار بورس هر لحظه به شما اعلام می‌کند که اگر در این لحظه بخواهید تصمیم بگیرید چه اتفاقی می‌افتد و چقدر سود یا زیان می‌کنید اما انتقال مالکیت زمانی خواهد بود که بخواهید از معامله خارج شوید.

هادوی: در واقع فرآیند حقوقی نیست بلکه یک فرآیند تجاری و اقتصادی حسابداری می‌باشد.

نظری: راه‌حل شما ممکن است مشکل فقهی را حل نماید ولی اگر این مارجین را از وجه‌الضمان بودن از بین می‌برد و دیگر هیچ

نوع ضمانتی وجود ندارد.

باز تفاوت ارزش دارایی تعهد شده در قرارداد آتی را برحسب تفاوت قیمت تسویه روزانه روز معاملاتی جاری با روز معاملاتی قبل محاسبه و به حساب مشتریان منظور می‌نمایند».

۳. براساس تعهدی که انجام می‌شود دو طرف متعهد می‌شوند تا در آینده یک معامله بیعی یا یکدیگر انجام دهند یعنی یک طرف پول بپردازد و طرف دیگر کالا را تحویل دهد، اما در معاملات آتی این اتفاق نمی‌افتد و کمتر منجر به تحویل فیزیکی می‌گردد و به صورت تسویه نقدی پایان می‌پذیرد. مشکل اینجاست که در تسویه نقدی ثمن و مثنی جابجا نمی‌شود و در واقع اصلاً بیعی صورت نمی‌گیرد، بلکه اختلاف قیمت در آخرین روز معاملاتی به صورت نقدی به یک طرف پرداخت می‌گردد. کمیته فقهی بورس نیز شرایط اجرای قراردادهای آتی کالا و سهام را تحویل فیزیکی قرار داده است.^۱ یعنی حتماً باید در آخرین روز معاملاتی عملیات تحویل آغاز شود و دو طرف نیز باید حتماً اقدام به پرداخت و تحویل کنند، اما هم در دستورالعمل قرارداد آتی کالا و هم در دستورالعمل آتی سهام به هیچ‌گونه الزامی در این زمینه تصریح نشده است، بلکه در تبصره ماده (۳۹) دستورالعمل آتی چنین آمده است: «چنانچه دارنده موقعیت تعهدی باز خرید یا فروش تصمیم به تحویل کالا بگیرد، طرف مقابل موظف به تحویل، طبق ضوابط این دستورالعمل خواهد بود. همان‌طور که از مفهوم این تبصره پیداست هیچ منع خاصی برای کسانی که قصد تحویل ندارند وجود ندارد. همچنین در تبصره «۲» ماده (۴۲) دستورالعمل قرارداد آتی کالا آمده است: «چنانچه مدارک فوق [فیش واریز وجه و گواهی آمادگی تحویل] در مهلت مذکور به بورس ارائه نگردد، قرارداد آتی براساس قیمت تسویه روزانه روز پایان مهلت ارائه گواهی آمادگی تحویل، تسویه نقدی شده و...». این‌گونه تسویه حساب نیز وجهه شرعی ندارد چراکه باز هم تحویل فیزیکی صورت نگرفته است.

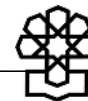
۴. در بند «۱» ماده (۱) دستورالعمل آتی کالا در تعریف بستن موقعیت آمده است: «تبدیل تعهد از طریق اتخاذ یک موقعیت تعهدی جدید معکوس در مقابل تعهد باز مشتری». یا در بند «۱۴» ماده (۱) دستورالعمل آتی سهام در تعریف بستن موقعیت داریم: «ساقط شدن تعهد با اتخاذ یک موقعیت تعهدی جدید معکوس در مقابل موقعیت تعهدی باز است». جابجایی این‌گونه موقعیت گرچه خود فی‌نفسه از نظر شرعی بدون مشکل است، اما چون تنها به علت بستن موقعیت و بلکه تسویه و عدم انجام تعهد می‌باشد به صورتی شدن معاملات کمک می‌کند و مثلاً فروشنده، موقعیت خود را به خریدار تغییر می‌دهد تا تعهداتش از بین برود و در واقع اصلاً قصد خرید ندارد؛ بلکه تنها برای ساقط شدن تعهداتش به این عمل دست می‌زند، لذا این‌گونه تغییر موقعیت‌ها چون از پشتوانه واقعیت برخوردار نیست بر قوت شائبه صورتی بودن معاملات می‌افزاید.

۱. مصوبات کمیته تخصصی فقهی، ۱۳۸۶.

به‌عنوان جمع‌بندی اشاره می‌کنیم که دستورالعمل‌های اوراق آتی بورس کالا و سهام از آن جهت که در تنظیم آنها نکات شرعی لحاظ شده و مبنای اسلامی در این دستورالعمل‌ها مورد استفاده قرار گرفته است قابل تقدیر است؛ اما مسائلی مانند صوری شدن معاملات و عدم آشنایی فعالان بازار با عقود شرعی در عمل مشکل‌آفرین خواهد بود. برای اینکه معامله‌گران بهتر با عقود شرعی آشنا شوند می‌توان به‌عنوان یک بند (در دستورالعمل‌ها)، فرمی مانند بیانیه ریسک اضافه کرد که در آن معامله‌گران اطلاع خود از عقود اسلامی و نحوه صحیح معامله را تأیید کنند. در پایان می‌توان گفت از آنجا که طرز کار قراردادهای آتی کالا و اوراق سهام بسیار شبیه یکدیگر هستند و تنها در دارایی پایه مورد معامله باهم تفاوت می‌کنند شاید بهتر باشد که برای جلوگیری از سردرگمی فعالان دو دستورالعمل آتی کالا و آتی سهام ادغام شده و دستورالعمل یگانه‌ای ارائه شود.

نتیجه‌گیری

اوراق آتی یکی از پرکاربردترین ابزارهای مالی در دنیاست که به‌دلیل سهولت معاملات و جذابیت بالای مالی با استقبال فراوانی مواجه شده است. تجربه این قراردادها نشان می‌دهد که در رشد و توسعه بورس و به‌طور کلی بازار سرمایه بسیار مؤثرند، لکن در این زمینه توجه به مسائل شرعی ضروری است. اندیشمندان متعددی درباره شرعی بودن این نوع قراردادها تحقیق کرده‌اند. گروهی از آنان اعتقاد به حرمت این‌گونه معاملات داشتند اما گروه دیگر قراردادهای آتی را در قالب سه نوع عقد شرعی قابل تصحیح می‌دانند. اول عقد بیع که به‌دلیل برخورد با بیع دین به دین بررسی صحت آن با دشواری‌هایی همراه است، دوم عقد صلح که بنابر فتوای مشهور علما صلح دین به دین جایز بود اما نامأنوس بودن عقد صلح برای عامه معامله‌گران موجب شده از این عقد استفاده نشود. عقد سوم نیز عمل به شرط و عهد بود که مورد پذیرش بیشتری واقع شده است و بر همین اساس مبنای معاملات قراردادهای آتی در بورس سهام و کالای ایران قرار گرفته است. آنچه در این‌باره گفته شد در مقام انتزاع و برای انشای چنین قراردادهایی با رویکرد اسلامی بود اما انجام معاملات براساس دین مبین اسلام تا بدین جا ختم نمی‌شود بلکه باید در عمل نیز به انجام معاملات براساس مبانی شرعی پرداخته شود؛ یعنی معامله‌گران باید براساس همین مبانی شرعی عمل کنند. لذا دستورالعمل‌های اجرایی اوراق آتی نیز می‌بایست در همین راستا طراحی شوند؛ برای رسیدن به دستورالعملی که کاملاً مبتنی بر شرع باشد فاصله زیادی وجود دارد. بنابراین بر فرض امکان تصحیح این قراردادها در قالب عقود شرعی نحوه پیاده‌سازی و اجرای آنها و قصد و نیت طرفین معامله در عمل بسیار تعیین‌کننده خواهد بود.

پیوست ساختار کلی دستورالعمل‌های اجرای معاملات قراردادهای آتی کالا (مصوب

۱۳۸۶/۱۲/۱۹ و آتی سهام مصوب ۱۳۸۹/۱۲/۴)

دستورالعمل اجرایی معاملات قراردادهای آتی در شرکت بورس کالای ایران (سهامی عام) در ۱۹ اسفندماه سال ۱۳۸۶ به تصویب هیئت‌مدیره سازمان بورس رسید. (البته بعدها و در آذرماه ۱۳۸۸ بخش‌هایی از آن اصلاح شد) در فصل‌های اول و دوم این دستورالعمل کلیه اصطلاحات، واژه‌ها و مشخصات قراردادهای آتی به تفصیل تعریف شده است. طبق ماده ... فصل سوم این دستورالعمل شرکت‌های کارگزاری یا کارگزار، معامله‌گران، مجاز به انجام معامله آتی خواهند بود که مجوز انجام معاملات آتی را از سازمان بورس اخذ کرده و بدین منظور در بورس پذیرش شده باشند و آن دسته از نمایندگان شرکت‌های کارگزاری امکان دسترسی به سامانه معاملات برای انجام معاملات آتی را خواهند داشت که صلاحیت‌های لازم را از نظر سازمان و بورس احراز کرده باشند. براساس این دستورالعمل، کد مشتری باید قبل از معاملات به درخواست مشتری، توسط کارگزار اخذ شده باشد و فعالیت مشتری در بازار معاملات آتی منوط به افتتاح حساب بانکی توسط مشتری جهت معاملات آتی خواهد بود. همچنین کارگزاران مکلفند براساس اولویت زمانی دریافت سفارش مشتری، نسبت به اجرای سفارش اقدام کنند. کارگزار مکلف است قبل از ثبت سفارش هر مشتری، واریز وجه تضمین اولیه به حساب عملیاتی مشتری را احراز کند. در غیر این صورت مسئولیت پرداخت وجه تضمین اولیه با کارگزار خواهد بود.

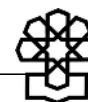
در فصل چهارم این دستورالعمل نحوه انجام معاملات در قراردادهای آتی آمده است. ساعات و روزهای انجام معامله در بورس و مدت هریک از مراحل جلسه معاملات توسط هیئت‌مدیره بورس تعیین و اعلام می‌شود. در صورت تغییر اضطراری ساعت شروع، خاتمه یا طول مدت جلسه رسمی معاملاتی در اثر اشکالات فنی، بورس باید تغییرات را قبل از اعمال، از طریق سایت رسمی خود اعلام و مستندات مربوط به دلایل بروز شرایط اضطراری را در سوابق خود نگهداری کرده و حسب درخواست، مستندات را به سازمان ارائه کند. اجرای سفارشات نیز براساس اولویت قیمت و در صورت تساوی قیمت‌ها براساس اولویت زمانی ورود سفارش به سامانه معاملاتی خواهد بود. معاملات قرارداد آتی با یک حراج تک‌قیمتی آغاز و با حراج پیوسته ادامه می‌یابد. بورس حداکثر یک ساعت پس از پایان جلسه معاملات روزانه، قیمت تسویه را براساس مقررات این دستورالعمل محاسبه و به عموم اعلام می‌کند. دامنه نوسان قیمت روزانه هر قرارداد آتی و سقف حجم هر سفارش در زمان پذیرش قرارداد آتی مشخص می‌شود. در صورت وجود اطلاعات یا وقوع شرایط اضطراری که تأثیر با اهمیتی بر قیمت قرارداد آتی و یا تصمیم سرمایه‌گذاران دارد کمیته آتی

می‌تواند معاملات را حداکثر به مدت یک جلسه معاملاتی متوقف نموده و موضوع را جهت رفع موارد توقف پیگیری کند. براساس این دستورالعمل، در صورتی که کارگزار خریدار یا فروشنده نسبت به معاملات انجام شده معترض باشند باید اعتراض خود را با ذکر دلایل برای رسیدگی تا دو ساعت قبل از شروع جلسه معاملاتی روز بعد به بورس اعلام نماید و تصمیم بورس در این خصوص لازم‌الاجراست.

در فصل پنجم نحوه تسویه در قراردادهای آتی تشریح شده است به طوری که هر مشتری باید جهت انجام معاملات آتی، حسابی تحت عنوان حساب عملیاتی مشتری نزد بانکی که بدین منظور توسط اتاق پایاپای معرفی می‌شود، افتتاح کند. در زمان افتتاح حساب، مشتری اذن تصرف در حساب مذکور را جهت انجام عملیات به روزرسانی حساب‌ها، مطابق مقررات این دستورالعمل به اتاق پایاپای خواهد داد. نقل و انتقالات و جوه جهت تسویه حساب مشتریان توسط اتاق پایاپای انجام می‌گیرد (تبصره). اتاق پایاپای متناسب با تعداد موقعیت تعهدی باز هر مشتری و میزان وجه تضمین اولیه هر قرارداد آتی، اقدام به مسدود کردن حساب نامبرده می‌کند.

دوره تسویه روزانه بعد از پایان معاملات آغاز می‌شود و تا یک ساعت قبل از پایان جلسه معاملات روز بعد ادامه خواهد یافت. در صورتی که مشتری تا پایان مهلت مقرر نسبت به واریز وجه تضمین جبرانی و اصلاح موجودی حساب خود تا سطح وجه تضمین اولیه اقدام نکند، کارگزار مربوطه حسب دستور اتاق پایاپای اقدام به بستن تمام یا بخشی از موقعیت‌های تعهدی باز مشتری جهت تأمین وجه تضمین جبرانی مورد نیاز می‌نماید. (ماده (۳۳)) در صورتی که کارگزار نتواند از محل بستن موقعیت معاملاتی مشتری در ساعات معاملات عادی، اقدام به تأمین وجه تضمین جبرانی نماید، در بازار جبرانی نسبت به اجرای آن اقدام خواهد کرد. همچنین اگر بستن موقعیت‌های تعهدی مشتری در بازار جبرانی پوشش‌دهنده تعهدات وی نباشد، این تعهدات از محل موجودی کارگزار مربوطه و یا تضمین‌های وی نزد اتاق پایاپای تأمین می‌شود.

در صورتی که مشتری اقدام به بستن موقعیت خود نماید تفاوت ارزش قرارداد معکوس با ارزش دارایی تعهد شده در قرارداد آتی برحسب آخرین قیمت تسویه روزانه به حساب مشتری منظور می‌شود. اتاق پایاپای پس از اعلام قیمت تسویه روزانه، باید تا پایان ساعات کاری همان روز گزارش تسویه را برای کارگزاران ارسال کند. این گزارش شامل حداقل اطلاعات مربوط به هر کارگزار به تفکیک مشتریان وی (تعداد موقعیت‌های تعهدی باز موجود، تعداد موقعیت‌های تعهدی بسته شده طی روز، تعداد موقعیت‌های تعهدی باز شده طی روز، میزان وجه تضمین موجود، میزان وجه تضمین اولیه مورد نیاز، وجه تضمین جبرانی و کارمزدها) است. کارگزاران نیز باید پس از

دریافت گزارش تسویه، آن را بررسی و در صورت هرگونه مغایرت موضوع را تا ۳۰ دقیقه قبل از شروع بازار روز کاری بعد کتباً به بورس گزارش کنند.

نحوه تحویل کالا و تسویه نهایی معاملات قراردادهای آتی در این دستورالعمل چنین بیان شده است: قرارداد آتی پس از آخرین روز معاملاتی، وارد دوره تحویل می‌شود و طرفین قرارداد آتی باید نسبت به طی فرآیند تحویل اقدام کنند. چنانچه دارنده موقعیت تعهدی بازخرید یا فروش تصمیم به تحویل کالا بگیرد، طرف مقابل موظف به تحویل طبق ضوابط این دستورالعمل خواهد بود و دوره تحویل از روز کاری بعد از آخرین روز معاملاتی شروع و تا پایان ماه قرارداد ادامه می‌یابد. دارندگان موقعیت تعهدی فروش باز، باید طی مهلت اعلام آمادگی تحویل توسط کارگزار مربوطه گواهی آمادگی تحویل را تحویل اتاق پایاپای دهند. چنانچه مدارک فوق در مهلت مذکور به بورس ارائه نگردد، قرارداد آتی براساس قیمت تسویه روزانه روز پایان مهلت ارائه گواهی آمادگی تحویل، تسویه نقدی شده و دارنده موقعیت تعهدی فروشی که طبق این تبصره تسویه نقدی شده است، مشمول جریمه‌های مقرر در مشخصات قرارداد آتی می‌شود.

دارندگان موقعیت تعهدی خرید باز، باید طی مهلت ارائه گواهی آمادگی تحویل توسط کارگزار مربوطه گواهی آمادگی تحویل را تحویل اتاق پایاپای دهند. چنانچه مدارک فوق در مهلت مذکور به بورس ارائه نگردد، قرارداد آتی براساس قیمت تسویه روزانه روز پایان مهلت ارائه گواهی آمادگی تحویل، تسویه نقدی شده و دارنده موقعیت تعهدی خریدی که طبق این تبصره تسویه نقدی شده است، مشمول جریمه‌های مقرر در مشخصات قرارداد آتی می‌شود ماده (۴۲).

همچنین پس از پایان مهلت ارائه گواهی آمادگی تحویل، اتاق پایاپای براساس اولویت زمانی خریدارانی را که می‌توانند کالا را تحویل گیرند و فروشندگانی را که می‌توانند کالا را تحویل دهند، مشخص کرده و به کارگزاران مربوطه اعلام می‌کند. دارندگان موقعیت تعهدی خرید در پایان آخرین روز معاملاتی، حداکثر تا ساعت ۱۲ روز کاری بعد از آخرین روز معاملاتی باید کل وجه دارایی تعهد شده قرارداد آتی برحسب قیمت تسویه روزانه آخرین روز معاملاتی را به حساب اتاق پایاپای واریز و فیش واریزی را توسط کارگزار مربوطه به اتاق پایاپای ارائه کند. در مقابل دارندگان موقعیت تعهدی فروش نیز باید در پایان آخرین روز معاملاتی، حداکثر تا ساعت ۱۲ روز کاری بعد از آخرین روز معاملاتی، رسید انبار یا اصل کالای مورد تعهد را حسب تعیین و اعلام بورس، توسط کارگزار مربوطه به اتاق پایاپای ارائه کند.

در زمینه آتی سهام نیز هیئت‌مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار دستورالعمل معاملات قرارداد آتی سهام در بورس اوراق بهادار تهران و الحاقیه دستورالعمل پذیرش اوراق بهادار در بورس تهران درخصوص پذیرش قراردادهای آتی سهام را تصویب کرد. دستورالعمل معاملات

شامل ۵۸ ماده و ۱۳ تبصره و الحاقیه دستورالعمل پذیرش قراردادهای آتی سهام شامل ۶ ماده و یک تبصره در جلسه ۱۲ تیرماه ۱۳۸۹ به تصویب هیئت‌مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار رسید. براساس این دستورالعمل شرکت‌های کارگزاری یا کارگزار، معامله‌گرانی مجاز به انجام معاملات در بازار آتی هستند که مجوز لازم را از سازمان بورس اخذ کنند و در بورس پذیرفته شده باشند. همچنین نمایندگان کارگزاران به منظور دسترسی به سامانه معاملات برای انجام معاملات در بازار آتی باید دارای گواهینامه حرفه‌ای معامله‌گر قراردادهای آتی باشند.

براساس این دستورالعمل، کد مالکیت مشتری باید پیش از معاملات به درخواست وی در سامانه معاملات بازار آتی فعال شود. در صورتی که مشتری فاقد کد مالکیت در بورس باشد، باید کد مذکور توسط کارگزار ایجاد و سپس فعال شود.

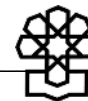
کارگزار باید پیش از دریافت سفارش مشتری، قرارداد مشتری - کارگزار را با وی منعقد کند و موظف است هنگام دریافت سفارش مشتری، وجه تضمین اولیه را در حساب مشتری منظور کند. حساب مشتری از محل وجوه واریزی وی به حساب معاملاتی کارگزار، بستانکاری وی در حساب کارگزاری و یا اعتبار اعطایی به مشتری از محل وجوه متعلق به کارگزار قابل تأمین است.

همچنین در صورتی که مشتری پس از ارائه سفارش و قبل از انجام معامله از اجرای سفارش منصرف شود و یا کارگزار به هر علت نتواند نسبت به اجرای سفارش مشتری اقدام کند، حسب درخواست مشتری وجوه وی باید توسط کارگزار مسترد شود.

جهت رعایت نوبت مشتریان، ثبت تاریخ و زمان دقیق تکمیل فرم سفارش الزامی است و کارگزار باید براساس اولویت زمانی دریافت سفارش مشتری، نسبت به اجرای سفارش اقدام کند. کارگزار می‌تواند علاوه بر وجه تضمین اولیه، به منظور اطمینان از ایفای تعهدات مشتری، وثایق یا تضامینی تا سقف تعیین شده در مشخصات قرارداد آتی از مشتری دریافت کند.

براساس این دستورالعمل، انواع سفارش و اعتبار آن در بازار آتی به شرح دستورالعمل نحوه انجام معاملات اوراق بهادار در بورس اوراق بهادار تهران است که براساس ملاحظات فنی، توسط هیئت‌مدیره بورس انتخاب می‌شود.

در فصل پنجم این دستورالعمل نحوه پایاپای قرارداد آتی سهام ذکر شده است که کارگزار مسئولیت ایفای تعهدات مشتریان در مقابل اتاق پایاپای را برعهده دارد. کارگزار باید برای انجام معاملات در بازار آتی، حساب ویژه ای تحت عنوان حساب عملیاتی کارگزار نزد بانک عامل افتتاح کند. کارگزار در زمان افتتاح این حساب اجازه برداشت و انسداد آن و همچنین اجازه سایر امور لازم جهت انجام عملیات به‌روزرسانی حساب‌ها را مطابق مقررات این دستورالعمل به اتاق پایاپای می‌دهد.

طبق این دستورالعمل کارگزار باید به منظور پوشش تعهدات خود در قبال اتاق پایاپای، وثیقه‌ای را تودیع کند. ارزش و انواع وثایق مورد قبول و ضوابط تعیین و اخذ آن، توسط هیئت‌مدیره شرکت سپرده‌گذاری تعیین می‌شود. اگر شرکت سپرده‌گذاری تشخیص دهد پس از بازگشایی نماد معاملاتی قرارداد آتی، احتمال افزایش ریسک نوسان قیمت وجود دارد، می‌تواند از کارگزار درخواست افزایش وثیقه کند. کارگزار باید وثیقه مورد نیاز را طی مهلت تعیین شده نزد اتاق پایاپای، تودیع کند.

دوره پایاپای روزانه، پس از پایان جلسه معاملات آغاز شده و در پایان جلسه معاملات روز بعد خاتمه می‌یابد. در فصول ششم و هفتم این دستورالعمل نیز تعدیل قرارداد آتی براساس اقدام شرکتی و تسویه نهایی به تفصیل تشریح شده است.

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابن‌ادریس، محمد. السرائر، قم، جماعه المدرسين، ۱۳۶۸.
۳. الحرّ العاملي، محمدبن حسن. وسائل الشيعه، قم، مؤسسه آل‌البيت، ۱۴۱۴ ق.
۴. الحلي، جلال‌الدين حسن. (بدون تاريخ)، تذكره الفقهاء، بدون محل نشر، مكتبه المرتضويه لاحياء الاثار الجعفريه.
۵. الحلي، نجم‌الدين جعفر بن الحسن. شرايع الاسلام في مسائل الحلال و الحرام، تهران، مؤسسه الاعلمی، ۱۳۸۹ قمری.
۶. الخميني، روح الله. تحريرالوسيله كتاب البيع، تهران، مركز نشر آثار امام خميني (ره)، ۱۳۸۹.
۷. درخشان، مسعود. مشتقات و مديريت ريسك در بازارهای نفت، تهران، مؤسسه تحقیقات بين‌المللی انرژي، ۱۳۸۳.
۸. الشهيد الاول (شمس‌الدين محمد مکی العاملي)، الدروس الشرعيه في الفقه الاماميه، قم، مؤسسه النشر الاسلامي، ۱۳۷۲.
۹. صالح‌آبادي، علي. امکان‌سنجی راه‌اندازی بازار آتی سهام شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۱.
۱۰. صالح‌آبادي، علي. بازارهای مالی اسلامی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۵.
۱۱. صبري هارون، محمد. احكام الاوراق الماليه، الاردن، دارالنفائس، الطبعه الاولى، ۱۴۱۹ ق.
۱۲. الطوسي، ابوجعفر محمدبن الحسن. كتاب الخلاف، مؤسسه النشر الاسلامي، الطبعه الثانيه، قم، ۱۴۱۵ ق.
۱۳. الطوسي، ابوجعفر. النهايه، قم، انتشارات قدس محمدی، ۱۴۱۵ ق.
۱۴. معصومی‌نیا، غلام‌علی. ابزارهای مشتقه بررسی فقهی اقتصادی، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۹.
۱۵. موسویان، سیدعباس. ابزارهای مالی اسلامی، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۶.
۱۶. مهدوی، غدیر. اقتصاد مالی، تهران، دانشکده علوم اقتصادی، ۱۳۸۷.
۱۷. میرزای قمی، محمدحسن. جامع الشتات فی أجوبه السؤالات، تهران، کیهان، ۱۴۱۳ هـ.ق.
۱۸. میشکین، فردریک. پول و بانکداری، ترجمه احمد شعبانی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
۱۹. النجفی، محمدحسن. جواهرالكلام، تهران، دارالکتب الاسلاميه، بی‌تا.
۲۰. هال، جان. مبانی مهندسی مالی و مديريت ريسك، ترجمه سجاد سیاح و علی صالح‌آبادي، تهران، گروه رایانه تدبیرپرداز، ۱۳۸۴.
۲۱. گزارش امکان‌سنجی راه‌اندازی بازار مشتق (قرارداد آتی سهم)، بورس اوراق بهادار تهران، ۱۳۸۸.
۲۲. مصوبات کمیته تخصصی فقهی بورس، (۱۳۸۶)، موجود در وب سایت www.rdis.ir
۲۳. مشروح مذاکرات جلسه کمیته تخصصی فقهی بورس، ۱۳۸۴، موجود در وب سایت www.rdis.ir
24. saedi Ali Islamic Futures and Options Contracts, Research, Development & Islamic Studies, Tehran, Securities and Exchange Organization, 2009.
25. Khajenasiri, Mahmoud Reza, "Operational Model of Futures Contract trading in Iran Merchantile Exchange, Research, Development & Islamic Studies, Tehran: Securities and Exchange Organization, 2009.

مرکز پژوهش‌ها
مجلس شورای اسلامی

شماره مسلسل: ۱۲۳۲۰

شناسنامه گزارش

عنوان گزارش: بررسی قراردادهای آتی از منظر شرعی

نام دفتر: مطالعات اقتصادی (گروه بازارهای مالی)
تهیه و تدوین‌کنندگان: محمد سلیمانی، سیدعلی سبحانی ثابت
ناظر علمی: احمد شعبانی
اظهار نظرکننده خارج از مرکز: حجت‌الاسلام حسن آقائظری
مقتضی: معاونت پژوهشی
ویراستار: حسین صدری‌نیا

واژه‌های کلیدی:

۱. اوراق آتی
۲. دستورالعمل اجرایی معاملات
۳. پیمان آتی
۴. تطابق شرعی

تاریخ انتشار: ۱۳۹۱/۱/۱۴